
ד"ר יהודה שורץ

גישות בהוראת ההלכה

פתיחה

פרסום תוכנית חדשה בהוראת דינים היא גורם מזמן ראוי כדי לעסוק בגישות שונות בהוראת ההלכה. התוכנית החדשה התגבשה על ידי ועדה בראשות המפקח המרכז על הוראת תורה שבעל פה בחמ"ד – הרב יהודה זולדן הי"ו, והיא מפורסמת באתר המפמ"ר לתורה שבעל פה בחינוך הממלכתי דתי¹. התוכנית מופעלת כבר בשנת הלימודים תשע"ב ותהליך הטמעתה ימשך גם בשנת הלימודים תשע"ג. בדברי המבוא מבהירים כותבי התוכנית את הסיבות המצדיקות הכנת תוכנית חדשה:

תוכנית הלימודים הקיימת בדינים (עד שנה"ל תשע"ב) היא על בסיס תוכנית הלימודים שחבורה בשנת תשט"ז (1956), ומאז היא שופצה ותוקנה מספר פעמים.... בבדיקה שערכנו הסתבר שבמקומות רבים לא מלמדים ע"פ תוכנית הלימודים הוותיקה. במובן מסוים איש הישר בעיניו יעשה.... ציבור התלמידים המרכיב את החמ"ד הוא גדול ומגוון מאד.... תוכנית הלימודים צריכה להיות מותאמת לאוכלוסיות השונות מבחינת תכני הלמידה. התקן של לימודי דינים הוא 2 ש"ש, ותוכנית הלימודים המעודכנת תואמת היקף זה².

כותבי התוכנית החדשה מפרטים את המטרות הייחודיות בלימוד דינים ואת רשימת המיומנויות אותם יש לרכוש בכיתות השונות. הם מציינים גם את העקרונות המשוקעים בתוכנית החדשה כמו עיקרון המעגליות (ספיראליות), מיקוד חומר הלימוד בדינים, רשימת מושגים שעל התלמיד ללמוד כחלק מהתוכנית. כן מציינים מחברי התוכנית את החשיבות של לימוד ההלכה מתוך ספרי מקור, ולא רק מתוך חוברות. ספר המקור המומלץ לכתות בית הספר היסודי הוא **קצור שולחן ערוך מקור חיים** לרב חיים דוד הלוי. ספר המקור המומלץ לחטיבת הביניים הוא **פניני הלכה** לרב אליעזר מלמד.

1 <http://cms.education.gov.il/EducationCMS/Units/Hemed/YehidotMafmarim/MafmarToshba/tochnit.htm>

2 אתר המפמ"ר כנ"ל – תוכנית הלימודים בדינים

בשולי התוכנית כותבים המחברים:

המטרה היא למקד את לימוד דינים בכל מסגרות החמ"ד. כשהכול לומדים על פי תוכנית הלימודים, אזי ניתן לפתח חומרי למידה, לקיים השתלמויות וכנסים, ולשדרג את הפיתוח המקצועי של המורים המלמדים. כל אלה יביאו להגדיל ולהעמיק את הלמידה אצל תלמידים, את ההבנה של עקרונות ההלכה, ואת ידיעותיהם על מנת שיוכלו לחיות אורחות חיים ע"פ ההלכה"³.

בתוכנית החדשה שלפנינו יש מענה לקשיים שציין יהודה אייזנברג בנוגע לתוכניות הלימודים הקודמות בדינים, הן בנוגע לרשימת התכנים והן בנוגע לשונות שבין התלמידים:

הפתרון האפשרי בקביעת תכנית לימודים בדינים – כאשר המקצוע נלמד כיחידת לימוד עצמאית, הוא לקבוע רשימה ארוכה ומפורטת של תכנים הכלולים במקצוע...תחומי הלימוד של המקצוע צריכים להיות שונים ומותאמים למסלול הלימודים הכללי של כל תלמיד"⁴.

התוכנית החדשה קובעת תכנים מפורטים והיא גם מסמנת את חומר הלימודים בספרי מקור ראויים וזמינים. התוכנית גם מציינת את האפשרויות השונות להתאמת התכנים לרמות התלמידים. עם זאת עדיין נותר כר נרחב לברור שאלת דרך ההוראה והדידקטיקה המקצועית, המומלצת למורים המלמדים דינים. לא די לקבוע את התכנים ואת ספרי הלימוד, יש גם להציע דרכי הוראה ראויות. בהצעת הגישות השונות שלהלן יש מענה מסוים לדבריו של יהודה אייזנברג: "המקצוע דינים ודרכי הוראתו נמצאים במצוקה מתמדת. דינים הוא מקצוע בלתי דידיקטי שכן הוא בנוי על מערכת דרישות, שאינן עולות בקנה אחד עם תורות ההוראה. ידיעת דינים פירושה זכירה של פרטים..."⁵.

3 ש.ם.

4 אייזנברג יהודה: תוכניות לימודים בתורה שבעל פה חמישים שנות לבטים, הוצאת המרכז לתוכניות לימודים במשרד החינוך, ירושלים, תשמ"א, עמ' 90. בחיבור זה סקר יהודה אייזנברג את תוכניות הלימודים מאז הקמת בתי הספר החדשים בארץ ישראל ועד שלהי שנות השבעים של המאה העשרים. אייזנברג מגלה כי מעט מאד השתנה בתוכניות הלימודים הן במשנה הן בגמרא והן בדינים. לדעתו תוכניות הלימודים לא מותאמות למציאות החיים החדשה שלאחר קום המדינה.

5 יהודה אייזנברג, דינים בשיטה מתוכנתת, משרד החינוך המרכז לתוכניות לימודים, ירושלים תשמ"א, עמ' 7.

מגמת מאמר זה היא להציג גישות שונות בהוראת ההלכה על יסוד הספרות הפדגוגית הנרחבת, שנכתבה סביב הוראת מקצוע זה. זיהוי הגישות והבנת המטרות ודרכי ההוראה הכלולות בכל גישה, חשובים לכל מורה לצורך העשרת הוראתו. חשיבות מיוחדת קיימת בתיאור כזה למתכשרים להוראה.

חשיפת פרחי ההוראה לגישות שונות, ולמגוון שיטות ההוראה היא פעולה מומלצת בתהליך ההכשרה, והיא עשויה לפתח מורים שיהיו צרכנים נבונים של תוכניות לימודים, ושיהיו מסוגלים להתאים את דרך עבודתם למסגרות השונות שיתבקשו ללמד בהן בעתיד⁶.
הגישות המוצעות להלן בהוראת הלכה, יכולות לתת למורים אפשרויות בחירה מגוונות, בבואם להתאים את דרכי ההוראה הראויות לכל נושא ונושא ולכל כתה וכתה.

על המודל הטיפולוגי

על יסוד הדפוסים השונים של הוראת דינים שנכתבו על ידי מורים, מחברי ספרי לימוד ותוכניות לימודים, ניתן לשרטט גישות מובחנות להוראת דינים. בניתוח המאמרים והספרים ייעשה שימוש בטיפולוגיה השוואתית⁷. עניינן של טיפולוגיות במושגים מגובשים העולים מניתוח של דעות, תנועות, או תהליכים. הן מאפשרות לבנות קונסטרוקציות הגיוניות בדבר תאור או הבנת הנושא הנידון. יש בהן כדי לבנות דגם מושגי המסייע להבין את הנושא המורכב, אשר מתרוצצים בתוכו רעיונות שונים. השימוש בקטגוריות טיפולוגיות, יאפשר לתאר גישות שונות בהוראת הדינים, תוך שילובם של דברי הוגים או מורים שונים הקרובים זה לזה, לכלל טיפוס אחד. בהקשר זה יש לקחת בחשבון את העיקרון שבטיפולוגיה מתארים תכונות בולטות. טיפולוגיה היא תבנית ולא צילום המציאות. כוחה של הטיפולוגיה נעוץ בכך שהיא יכולה לאחד ניואנסים שונים תחת כותרת אחת.

דומה כי המורה לדינים ניצב על פרשת דרכים, ופתוחים בפניו מסלולים שונים המובילים ליעד משותף. בחירת המסלול המועדף תלויה בהשקפת עולמו של המורה ובידע שלו, תלויה גם בתלמידים, בגילם וברקע שלהם, ותלויה גם בסביבה של המסגרת החינוכית (הורים, קהילה). היכרות של המורה עם

6 ראה שורץ יהודה: "גישות ודרכים בהוראת משנה", בתוך: מכילין – אסופת מאמרים בנושאי יהדות וחינוך, בהוצאת מכללת הרצוג אלון שבות, תשנ"ח, עמ' 299.

7 עיין עוד ב: שורץ יהודה: הוראת תורה שבעל פה – הוראת משנה ותלמוד בחינוך הישראלי באספקלריא של תוכניות הלימודים והספרות הדידקטית, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים, תשס"ב, עמ' 16 והערות שוליים שם.

הדרכים המוצעות בחיבורים השונים שנכתבו סביב הוראת הדינים במשך קרוב למאה שנים, היא רבת ערך. הבחירה של המורה אשר ילמד על אפשרויות מגוונות, תהיה מושכלת וחכמה יותר אם אכן ידע על האופציות השונות, ויבחר במודע באחת או באחרת. כאשר המורה מזהה את המעלות והחסרונות של כל הצעה, הוא מסוגל גם לנמק את בחירתו ולהצדיק אותה. כאמור, זיהוי הגישות השונות העולות מהספרות הדיקטטית, יתבצע באמצעות המיון הטיפולוגי.

הצגת גישות בהוראת ההלכה והבהרת הרציונל שלהן

בפרק זה נסקור גישות אחדות, ונתאר את המטרות ודרכי ההוראה המוצעות על ידי כל גישה. התיאור מבוסס על מקורות מגוונים, אולם מחמת קוצר היריעה נצטט מובאות רק ממקור אחד או שניים כדי להדגים כל גישה. נפנה את הקורא בהערות השוליים למקורות נוספים הקשורים לכל גישה.

1. הלכה וטעמה - הדין ושורש המצווה

גישה זאת מבקשת לקשור בין המעשה ההלכתי לטעמו, בין הדין לנימוק, בין הלכה ומחשבה. בגישה זאת יש חיבור בין הוראת דינים לבין הוראת מחשבת ישראל. כל עשייה הלכתית מעוגנת בתפיסה רעיונית או בשורש אמוני. לדעת המצדדים בגישה זאת ראוי ללמד את פרטי הדינים, תוך התייחסות למכלול הרעיוני העומד ברקע המצווה או הדין. הרצון להכיר את ההלכה ולחיות על פיה מתעצם, אם התלמיד מבין מה עומד ברקע המעשה ההלכתי, ומה הוא המכלול הפילוסופי אשר ההלכה משובצת בתוכו. כותב הרב מלמד:

פעמים דווקא דברי ההלכה נראים ממבט ראשון כצווים יבשים המגבילים ועוצרים את זרימת החיים הטבעיים... וכדי שדברי הלכה לא יישמעו כך, השתדלנו להאיר מפעם לפעם את דברי ההלכה ברעיונות עמוקים ובהירים מטעמי המצוות.⁸

הרב מלמד מתאר את פינות ההלכה שהשמיע ברדיו, שהם הבסיס לספר **פניני הלכה**, וממליץ על שילוב הלכה ומחשבה.

כמובן שלימוד הצד הרעיוני יבוא על חשבון ההספק, אולם לדעת בעלי גישה זאת - מוטב מעט בכוונה מהרבות בלא כוונה. דהיינו: מוטב ללמוד מספר מצומצם יותר של סעיפי הלכה, אבל אותם ללמד תוך הבהרת והארת שרשי המצווה. על שולחנו של המורה להלכה יהיו תדיר ספרי מחשבה ואמונה ובעזרתם ילמדו התלמידים את טעמי המצווה.

8 הרב אליעזר מלמד, פניני הלכה א', הוצאת מודן, תל אביב תשנ"ד, פתח דבר.

"התעלמות ממחשבת ההלכה ומקורותיה, וכן עיסוק בפרטים בלבד במקום בעקרונות" – מהווים לדעת אהוד רוסט את הגורם העיקרי לחוסר ההצלחה של השיעורים בדינים.⁹

דמות הבוגר, שגישה זאת חותרת לפתח, היא דמות אדם ירא שמייים, מושרש במוטיבציה לחיות על פי ההלכה ובעל ידע נחוץ לחיות חיים כאלה, מתוך שכנוע פנימי והבנת כוונת הלב המתלווה לחיי הלכה.¹⁰

2. הלכה ומקורותיה - מן המקורות הקדומים אל היישום כיום

הכרת ההשתלשלות העוברת מציווייה של תורה אל ההלכה למעשה, דרך ספרות חז"ל וספרות הפוסקים ראשונים ואחרונים, היא מגמתה של גישה זאת. אין תורה זו (עבודת ה' י"ש) נקנית אלא על ידי לימוד התפילה, פירושה ומדרשה מקורותיה והליכותיה ומנהגיה, בדרך התפתחותית במשך אלפי שנים... כל אלה הוגשו כאן בהסברה בהירה ובאסמכתא למקורות הראשונים, בהלכה ובאגדה בפשט ובדרש.¹¹

הרב ברמן ערך את המקראות שלו, המשמשות כספרי לימוד, תוך ניסיון להאיר את ההלכה באור המקורות הקדומים כדי שהלומד יבין מניין נובעת כל הלכה. המצדדים בגישה זאת סבורים כי על התלמיד להכיר את הזיקה שבין תורה שבכתב לבין התורה שבעל פה, בין מצוות התורה לבין יישומה הלכה למעשה בחיי האדם. גישה זאת פותחת בפסוק הרלוונטי, עוברת אל המקורות במשנה ובגמרא, ומשם אל ספרות הפסיקה הקדומה והמאוחרת, עד ניסוח ההלכה למעשה בספרי ההלכה של ימינו.

בספר זה נלמד את הלכות התפילין, החל מן המקורות ועד להלכה למעשה. נלמד את מקורות הדינים בגמרא או בראשונים, נראה כיצד התפתחו הדברים בתקופת האחרונים וכיצד נפסקה ההלכה.¹²

9 אהוד רוסט, "שילוב מחשבת ההלכה ומקורותיה בשיעור דינים", מכילין - אסופת מאמרים בנושאי יהדות וחינוך, מכללת הרצוג אלון שבות, תשנ"ח, עמ' 77.

10 עיין עוד ב: צבי יהודה, "גישה רעיונית חינוכית בהוראת דינים ומצוות", בשדה חמ"ד, תש"ך, חוברת ו'-ז', עכ' 306. שמעון וייזר, "תלמוד תורה האתגר בפני בת ישראל", שמעתין, תשל"ו, חוברת 45, עמ' 56.

11 הרב יעקב ברמן, הלכה לעם - הלכות תפילה, הוצאת אברהם ציוני, תל אביב, תשי"ט, בהקדמה עמ' ה'.

12 הרב יוסף צבי רימון, הלכה ממקורה - הלכות תפילין מן המקורות ועד הלכה למעשה, הוצאת מרכז הלכה והוראה, אלון שבות, תשע"א, בפתחה.

הרב יוסף צבי רימון ערך את ספר הלימוד שהוא מציע תוך ציון רציפות המקורות מדברי חז"ל ועד ההלכה למעשה. ברציפות זאת הוא רואה את הפתרון להבנת ההלכה כמו גם לחיזוק המוטיבציה לקיומה. דמות הבוגר המצטיירת לעיני מצדדי גישה זאת היא דמות אדם אשר מסוגל להתבונן על מכלול היצירה התורנית, והנכון לחיות חיים של הלכה, מתוך שכנוע פנימי בהיותו חוליה בשרשרת ארוכה של מסורת יהודית הלכתית. בוגר כזה מאמץ את המסורת אל נפשו והוא מבין את תרומתו של כל דור בשמירת ההלכה ובבניית נדבכיה¹³.

3. בקיאות בהלכה - שינון, הספק וידיעת הפרטים

גישה זאת מדגישה כי אין בור ירא חטא. כדי לחיות חיים שיש בהם הקפדה על קלה כחמורה, יש להכיר את פרטי ההלכה ויש להיות בקיאים ככל האפשר בכל סעיפי השולחן ערוך. גישה זאת שמה דגש מיוחד על ההספק, על הבקיאות ועל השינון. אין די ללמוד את ההלכה - יש לחזור ולחזור עליה. גישה זאת מעדיפה את הידע ההלכתי הפשוט על פני כל הישג אחר. כדי להתגבר על האפרוריות והשעמום בלימוד ההלכה, מציע הרב פרידליס מערך שיעור מפורט, שמגמתו להספיק סימן שלם בקיצור שולחן ערוך (סימן מ', הלכות נטילת ידים) בשיעור אחד. זאת תוך ארגון הידע ההלכתי והצבת נושאים ונושאי משנה בפני התלמיד, כדי להקל עליו את השינון. "החלוקה לנושאי משנה, מכניסה סדר בדברים ומאפשרת לתלמיד לראות ולהכיר ממבט ראשון את הנושא בכללותו... הטבלא תסייע בידי התלמיד לזכור את פרטי הדינים"¹⁴.

הרב פרידליס מציע דרכים להקל על התלמיד את מטלת השינון והזכירה. מצדדי גישה זאת מבקשים להדביק בתלמידים את המוטיבציה להקיף סעיפים נרחבים בספרי ההלכה, כדי שהתלמיד ידע איך לנהוג על כל צעד ושעל. גם אם השינון לא מלהיב ואין בו ברק רעיוני או אינטלקטואלי, וגם אם הוא דורש סבלנות ומאמץ. המוטיבציה של התלמיד מתעוררת, על פי בעלי הגישה הזאת, מתחושת השליטה ומהעידוד שמקבל התלמיד על היקף ידיעותיו הנרחב.

13 עיין עוד: יצחק רקנטי, "לבעיית לימוד ההלכה בישיבה התיכונית", ניב המדרשייה, תשל"א עמ' קפ"א. צוריאל אדמנית, "לימוד ההלכה המטרה והשיטה", בשדה חמ"ד, תשכ"ב חוברת ד', עמ' 210. ברוך ארליך, "ממד חדש בהוראת דינים בבית הספר ובישיבה התיכונית", שמעתין, גליון 92, תשמ"ח, עמ' 60.

14 הרב אברהם פרידליס, "הוראת הלכה כיצד?", שמעתין, תש"ן, גליון 101, עמ' 52.

הרב מאיר יעקובוביץ מציע שיטת הספק המבוססת על דפי עבודה שיש ללמוד אותם בלימוד עצמי ולהקיף סימנים רבים. קבענו תוכנית שבכל שלוש שנים יקיפו את הקיצור שולחן ערוך (כמובן ההלכות הרלוונטיות) – לימוד ראשוני בכתות ז'–ט' ובכתות י'–יב' יהיה לימוד חוזר... התלמידות לומדות את הסימן בקיצור שולחן ערוך בחברותות ... ומשיבות במחברת על השאלות בדף הלימוד¹⁵. הרב יעקובוביץ רואה את האפשרות שהלומדות ישלימו פעמיים את לימוד הקיצור שולחן ערוך כהישג מיוחד. דרך ההוראה על פי גישה זאת היא בעיקרה קריאה מהירה של סעיפי ההלכה ממקור קצר, חזרות מרובות תוך רישום סיכומים, וקיום בחינות רבות על הידע הפשוט¹⁶.

4. ההלכה החיים והמודרנה - שאלות הלכתיות ופתרון בעידן המודרני
גישה זאת מדגישה במיוחד את הרעיון שהשולחן ערוך הוא לא חיבור אנכרוניסטי, ושההלכה יכולה לתת מענה גם לשאלות שהעולם המודרני על הטכנולוגיה המשוכללת שלו מזמן לאדם. הגישה מבקשת להראות לתלמידים את מעורבותה של ההלכה בכל שטחי החיים ואת זיקת הידע ההלכתי לפתרון הבעיות הקיומיות שמצבי חיים מורכבים מזמנים לאדם. אחד הכלים המומלצים על ידי בעלי הגישה הוא לימוד חומר מספרות השאלות והתשובות. ספרות ענפה זאת יכולה להדגים מקרים מעניינים ולהוביל את התלמיד להכרה כי ההלכה והחיים חד הם. ההלכה היא המפתח לכל החלטה חשובה בחיים, והיא גם המסגרת אשר מסייעת לפתרון שאלות שיש להכריע בהם על פי התורה. בעבודה זאת נעשה ניסיון לענות על המשימה השנייה – קישורן של הלכות מכל חלקי השולחן ערוך לעולם המעשה של ילדינו...במתכוון לא הוכנסו לכאן שיעורים בנושאים הלכיים מובהקים כגון מוקצה, ציצית, תפילין, מזוזה, המשמשים כנושאי לימוד בכתה. מופיעים כאן נושאים הלקוחים ממצאיות חיינו כגון נסיעה באוטובוס, אכילת פלאפל, העיתון, הטלפון, חטיפת מטוסים... התיאור – הסיפור מוביל לשאלות בהלכה, בחינת ראה מעשה ונזכר הלכה¹⁷.

15 הרב מאיר יעקובוביץ, "קווים לניסוי בדרכי הוראת הלכה", בשדה חמ"ד, גיליון ז'–ח', תשנ"ו.
16 עיין עוד" הרב ישעיהו שפירא, הלכה ברורה, 12 חוברות, הוצאת בית הספר המקיף בקרית גת תשל"א.
17 הרב רפאל פוזן, בכל דרכיך דעהו – שיעורי דינים, משרד החינוך אגף החינוך הדתי, ירושלים, תשמ"ה, עמ' 7.

הרב פוזן מציע חוברת לימוד שלימה הכוללת תאור אירועים מעניינים. בשולי האירועים שאלות הלכתיות ומקורות המסייעים לתת מענה לשאלות. מצדדי גישה זאת מבקשים לעסוק במסגרת תוכנית הלימודים בדינים, בשאלות של הלכה ורפואה, הלכה וצבא, הלכה ומדינה מודרנית, והלכה וטכנולוגיה. לפי

הגישה הזאת אין צורך לשנן פרטי הלכה הנוגעים להתנהגות האדם בחיי היום יום. את זאת יכול ללמוד כל תלמיד בלימוד עצמי ובהתנסות במהלך מעגל חייו. מטרתו של מקצוע הדינים הוא להקנות לתלמיד את הידע, את הכלים ואת המוטיבציה, לפתרון בעיות מורכבות בתחום ההלכתי שהעולם המודרני מזמן לנו¹⁸.

5. הלכה ומשנה

גישה זאת מבקשת באמצעות לימוד הדינים והמשנה, להקנות לתלמיד כלים להבנת ההלכה, ולהתייחסות של כובד ראש לכל בעיה שיש בה היבט הלכתי. השיעור בדינים ישולב עם השיעור במשנה, הם יחד ישמשו מבוא לעולם ההלכה, ודברי חכמים במשנה ייבחנו בעיקר לפי השתלשלותם לספרות ההלכה המאוחרת. צילה רון מבקשת גם בכיתה של בנות, לכוון את לימוד המשנה לתחום ההלכתי.

לימוד המשנה בייחוד בכיתה של בנות, מעורר בעיות מתודיות. מה עניין יש לתלמידות בגיל עשר, בחומר לימוד שאין בו לא עלילה, לא דמיון, לא חוויה ואפילו לא ויכוח מעורר עניין...ניצור מוטיבציה, נעורר ויכוח או דיון, על בעיה (הלכתית) שתהיה לקוחה מחיי הילדים, או המציאות המוכרת להם... המשנה תשמש אז סמכות עליונה, הקובעת את ההלכה ומכריע בדיון¹⁹.

רון רואה במשנה טקסט אוטוריטטיבי, אשר ישמש עבור התלמידים כמקור סמכות לפתרון או לפחות להתייחסות לשאלות הלכה, העולות בחיי היומיום. לדעת רון היבט זה יכול להיות גורם מוטיבציה מרכזי, אבל בעיקרו של דבר, ישמש לימוד המשנה כמסגרת להתלבטות בחיי ההלכה וכבסיס לגיבוש חיים של שמירת הלכה.

דרך ההוראה מתבססת על עיון בדברי המשנה ובמפרשים המתייחסים

18 עיין עוד: הרב משה ביגל, "גליונות עיון במסכת שבת", שמעתין גליון 91, תשמ"ז, עמ' 71. יוסף טישלר, "ללמוד וללמד לשמור ולקיים", שמעתין גליון 100, תש"ן, עמ' 292.
19 רון צילה, "שיעור במשנה ברכות פ"ד משנה א", בשדה חמ"ד, ח, סיוון תשכ"ב, עמ' 476.

להשלכות ההלכתיות. לימוד המשנה משולב בעיון בספרי ההלכה ומובלטת הזיקה בין דברי חכמים במשנה, לבין פסקי הלכה המנוסחים בחיבורים המשמשים כיום ללימוד ההלכה למעשה. בעלי גישה זאת הציעו להרכיב סיפורים עשירים בסיטואציות הלכתיות, כאשר התלמידים מתבקשים לזהות את השאלות ההלכתיות שבסיפור בעזרת העיון במשנה ובספרי ההלכה. היו שהציעו גם לימוד משנה-תורה לרמב"ם במקביל ללימוד המשנה והדינים, במגמה לחזק את שילוב המשנה וההלכה.²⁰

בעלי הגישה הזאת מעריכים את המציאות בה פועל החינוך הדתי כמציאות מנוכרת לחיי הלכה ולקיום מצוות. לדעת בעלי הגישה התפקיד של הוראה המשנה והדינים הוא יצירת אמפטיה אצל התלמידים כלפי השפה ההלכתית, ויצירת מוטיבציה לחיים נורמטיביים על פי ההלכה. מצדדי גישה זאת מבקשים לעצב בוגר המזדהה עם ההלכה, מכיר את מרכיביה ועקרונותיה, ונכון לקבל על עצמו עול מלכות שמים ועול מצוות. האסטרטגיה המוצעת היא הרכבת תוכנית לימודים, הכוללת משניות הלכתיות וסעיפי הלכה הניתנים לתרגום למציאות החיים של התלמידים. דרך ההוראה היא דרך של יצירת זיקה בין התקדימים המשפטיים וספרות ההלכה לבין הטקסט התנאי. בדרך כלל אמור התלמיד לרכוש את שפת ההלכה ואת היכולת לזהות דילמות הלכתיות המחייבות הכרעה.

כוונת בעלי הגישה היא, להכשיר את הלומד לחיות בחברה שומרת מצוות ולתפקד בקהילה דתית, תוך הקפדה על קלה כחמורה.²¹

6. הלכה וגמרא - דגש על אסוקי שמעתא אליבא דהלכתא

התלמוד הוא החיבור אשר השפיע בצורה מכרעת על דפוסי החיים של העם היהודי בתקופת גלותו. מטבע הדברים ראו רבים ממורי התלמוד את המגמה של הכרת עולם ההלכה וההתנהגות הדתית, כמגמה מרכזית בהוראת התלמוד. בלימוד התלמוד יש להנחיל לחניכים את ערכי היסוד של חיי תורה ומצוות, להביאם להבנת אופייה של המחשבה ההלכתית וההכרעה ההלכתית ולהקנות להם ידיעת הדינים הנהוגים בחיים.

20 שנרב אריה, "כל יתר כנטול דמי", בשדה חמ"ד, תשכ"ד, חוברת ה-ו, עמ' 267.

שחור דוב, "ניסיונות מתודיים בהוראת משנה", שמעתין, 4, תשכ"ה, עמ' 40.

גולדברג אברהם הלל, "מבחינים במשנה בהעמקה", שמעתין, 48, תשל"ז, עמ' 38.

רוסט אהוד, "הוראת משנה בדרך העמקה - צידה ביו"ט", בשדה חמ"ד, ניסן אייר תשמ"ה עמ' 244.

הרמן פנחס, "לימוד משנה בהעמקה", בשדה חמ"ד, ניסן-אייר-סיון תשמ"א, גליון ה'-ז' עמ' 241.

גרוס מיכאל, "הצעה להוראת פרק א' במסכת ביכורים", שמעתין, 83, תשמ"ו, עמ' 30.

21 עיין עוד: רייניץ יעקב קופל, "תשובות להשגות", שמעתין, 52, תשל"ח, עמ' 32.

כל עיקרו של התלמוד אינו אלא מדע יורדי. מטרת הלימוד והחקירה בתלמוד ובספרותו אינה צריכה להיות.... אלא לימוד ממשי של החלק היורדי בתלמוד ובייחוד להכין את התלמיד בידיעת החוקים הידועים הנהוגים כאן בארץ²².

לדעת גרייבסקי התלמוד עיצב את קלסתר פני האומה, ועל ידו התחנך העם ונוצר היהודי האמיתי, היהודי התלמודי. יהודי זה הוא בראש ובראשונה איש הלכה.

בתקופה זו, תקופת התחייה, צריכה הגישה העיקרית להיות מצד ההלכתי ומצד המשפטי.... בשוויצריה מלמדים בבתי הספר העממיים את יסודות חוקי המדינה. ולא כל שכן שאנו צריכים להקנות לדור הצעיר את יסודות ההלכה העברית שהיא עיקר התרבות שלנו²³.

לדעת גרייבסקי החומר הנלמד בגמרא הוא גרעין תלמודי קטן, ועיקר הלימוד הוא בהרחבת היריעה בספרות ההלכה, מהרמב"ם דרך השולחן ערוך ועד פסקי הלכה מאוחרים. כלומר: התלמידים העוסקים בלימוד הגמרא לא מתרכזים בעיקר בדף הגמרא, אלא בספרות הפוסקים לדורותיה. לדעת בעלי גישה זאת מרכזו של התלמוד הוא ההלכה, הדין והמשפט. שאר ההיבטים הכלולים בו כמו היסטוריה, ספרות, לשון וכו' הם טפל ולא עיקר. לפי גישה זאת יש להקנות לתלמידים סיכום כללי מכל החקירות, ואחר כך לעסוק בעיקר, בהלכה למעשה.

יש בהוראת "הלכה – גמרא" לפי גישה זאת להקנות לתלמידים את שיטת פתרון הבעיות ההלכתיות המודרניות בדרכי הקשה לבעיות שהיו קיימות באותם זמנים. כגון: בעיית החשמל לאור ההלכה ועוד²⁴.
תכנית הלימודים המומלצת לפי גישה זאת²⁵ היא בעיקר מתוך סדר מועד ולא מתוך סדר נזיקין. סדר מועד הוא מעשי יותר לחיים הדתיים. בלימוד מבחר סוגיות יעמיקו התלמידים ידיעותיהם בהלכות שימושיות ובכך ישתלב לימוד ההלכה בבית הספר בתפקידו העיקרי של חינוך דתי, שהוא חינוך לשמירת מצוות.

22 גרייבסקי א"ל, "על הוראת התלמוד ודרכי לימודו", סיני, כא', תשכ"ב, עמ' רטו'.

23 שם עמ' ריז'.

24 זילברברג מאיר, "דרכים ושיטות בהוראת תלמוד", בשדה חמ"ד, תשרי-מרחשוון תשכ"ה, חוברת א'-ב', עמ' 10.

25 אורבך אפרים אלימלך, "בית הספר התיכון הדתי: מגמתו החינוכית", בתוך: אורבך א"א, על יהדות וחינוך, האוניברסיטה העברית, ירושלים, תשכ"ז, עמ' 44. (לדעת אורבך כוונת ביה"ס התיכון הדתי היא לחנך יהודים מאמינים שומרי מצוות).

לדעת בעלי גישה זאת²⁶ יש להרגיל את התלמיד לחשוב במושגים הלכתיים, ולהסתכל מנקודת מבט תורנית על בעיות החיים. מטרה זו כוללת: הבהרת המושגים ההלכתיים על פי דפוסי החשיבה של התלמוד, ובדיקת מסקנות מהסוגיא בזיקתן לתנאי החיים המודרניים. הגישה ההלכתית המשפטית רואה את עיקר הלימוד בתורה שבעל פה בחשיפת התלמידים להתפתחות ההלכה והשתלשלותה, ובהקניית חשיבה הלכתית וידע הלכתי, המעצב את חיי היומיום של האדם הדתי בישראל. מצדדי הגישה הזאת מבקשים לבנות דמות של איש הלכה שהוא חלק מחברה דתית שומרת מצוות, המקפידה על קלה כחמורה. הם גם מבקשים לכוון את מערכת החינוך הדתי להכין את חניכיה להשתלב באורח החיים המקובל על פי כללי השולחן ערוך. דרך ההוראה על פי גישה זאת היא דרך המתחילה בלימוד הגמרא, והפורשת את עולם ההלכה בפני התלמיד ומרגילה אותו להתבונן ביסודות ההלכה ובפרטיה, דרך השתלשלות ההלכה מהסוגיא התלמודית ועד ספרי ההלכה לדורותיהם²⁷.

7. הלכה בגישה אינטגרטיבית - לימוד לפי נושאים תוך עיון במקורות מגוונים

הגישה האינטגרטיבית מושתתת על שילוב מקצועות התורה שבעל פה: תלמוד, משנה, אגדה ודינים בכל שנות הלימוד.

הגישה מעדיפה הוראת תורה שבעל פה לפי נושאים. היא בוחרת נושאים שיש בהם משמעות אקטואלית ריאלית בחיי הצעיר, תוך הבחנה של אחד מן החיבורים של חז"ל מן ההלכה (תלמוד, משנה, דינים) או מן האגדה, בהתאם לאופי הנושא.

דומה כי אין פתרון הגיוני יותר מאשר לבנות את התורה שבעל פה סביב תכנים, כאשר הטקסטים המלווים את התוכן, הם מן המשנה והתלמוד וסביבם מקורות נוספים לסיכום, להבהרה ולהעמקה²⁸.

מטרת הגישה היא, להציג בפני התלמיד מכלול ספרותי ותרבותי שלם, תוך התייחסות לנושאים הקרובים למציאות חייו, ואשר נקודת המוצא שלהם היא בתלמיד עצמו. גישה זאת מבקשת להשתלב במגמה כללית הקיימת במערכת החינוך, מגמה של הוראת אשכולות של מקצועות באופן אינטגרטיבי (כמו למשל אשכול המקצועות העבריים, אשכול מקצועות המדע או אשכול השפות).

26 בן שלמה אליעזר, "מטרות ואמצעים בהוראת סוגיא", ניב המדרשיה, יא, אגודת ידידי המדרשיה, תל אביב, תשל"ד, עמ' 237.

27 עיין עוד: הרב שמעון לוי, "הוראת דינים כסוגיא בהעמקה", שמעתין תשמ"א, גליון 65-66, עמ' 75.

28 אייזנברג יהודה, תוכניות לימודים בתושב"ע - 50 שנות לבטים, משרד החינוך והתרבות - האגף לתוכניות לימודים, ירושלים, תשמ"א, עמ' 80.

הגישה מעדיפה את ההתייחסות לתכנים ולנושאים, במקום התייחסות לחיבורים המגובשים. יש להודות, כי על פי גישה זאת, נפגעת הקניית המיומנות של לימוד בספרי ההלכה, אולם מתחזקת היכולת של התלמיד לקשר ולשלב נושאים שונים, וזאת על ידי השיטה המחייבת מעבר מחיבור לחיבור ומסגנון לסגנון בכל נושא.

תכנית הלימודים שגובשה, על פי גישה זאת, מבוססת על רשימת נושאים מגוונת. לכל כיתה מותאמים הנושאים הראויים לגיל התלמידים ולנושאי התעניינותם.²⁹

ארגון החומר בבית הספר היסודי. בחטיבה זו ימוזגו השעות המוקדשות למשנה, לתלמוד ולדינים למקצוע אחד: תורה שבעל פה. הלימוד יהיה במקראה שתוכן בהתבסס על עקרונות אלה: הגשת החומר לפי נושאים, כולל מקורות מן המשנה מן התלמוד ומן ההלכה....ארגון החומר בחטיבת הביניים ובתיכון. החומר יוגש לפי נושאים. מן הקל אל הכבד מן הפשוט אל המורכב.³⁰

גישה זאת רואה יותר מגישות אחרות את התלמיד במרכז, והיא מנסה לקבוע את נושאי הלימוד לפי האינטרס הקיומי של התלמיד.

ההוראה, על פי גישה זאת, מבוססת על חוברות לימוד, שהוכנו ונערכו על ידי יחידה מקצועית³¹. בחוברות מקורות שונים ומגוונים מספרות חז"ל ומן הפרשנות עליה, וכן מספרות ההלכה תוך שילוב אמצעים דידקטיים מתקדמים. (שאלות, טבלאות, מפות, ציורים, דיאגרמות וכו').

התלמיד מתבקש ללמוד את המקורות, שבדרך כלל הם קצרים ומפורשים, ולגבש את ידיעותיו ויחסו למכלול הנושא המוצג, תוך התקדמות סיסטמטית מיסודות הנושא, דרך הפרטים המרכיבים אותו, ועד למסקנות הלכתיות או רעיוניות. מובן שגישה זאת משמשת כגישה כוללת לתורה שבעל פה ואין בה התייחסות ספציפית לדינים. רב השימוש בגישה זאת במיוחד בבתי ספר של בנות, מפני שיש בגישה זאת הרחבת היריעה בלימוד תורה שבעל פה לבנות, בהעשרת המקורות ובגיוונם מבלי להיזקק להכרעה הלכתית הנוגעת לשאלת לימוד משנה ותלמוד לבנות כסדר הספרים.

29 תורה שבעל פה בבית הספר הממלכתי דתי בחטיבת הביניים – הצעה לתוכנית לימודים. הוכן על ידי המרכז לתוכניות לימודים במשרד החינוך והמחלקה לתלמוד באוניברסיטת בר אילן, ירושלים, תשל"ג.

30 שם עמ' 14-15.

31 לצורך הדוגמא ניתן לעיין ב: "אהבת הרע – חוברת לתלמיד" הוצאת משרד החינוך המרכז לתוכניות לימודים, ירושלים, תשל"ד. החוברת מטפלת במצוות ואהבת לרעך כמוך ובמצוות הצדקה בצורה אינטגרטיבית, והיא כוללת מערכת מקורות מגוונת ושאלות לעבודה עצמית של התלמיד.

תוכנית זאת הינה פריצה בשני תחומים: המושג תורה שבעל פה הורחב מעבר למה שהיה מקובל עד כה. תחומים נוספים מספרות ההלכה, נכללו בתוכנית הלימודים וכן נעשה שילוב ממשי, בין התחום של המשנה לתחום של הדינים³².

הבוגר שילמד על פי גישה זאת ידע להשתמש בחיבורים השונים בבואו לאסוף מידע סביב נושא מסוים. התלמיד ייפגש עם מספר נושאים בעולם היהדות, הוא ילמד מקורות מגוונים אשר יעשירו את הלימוד ויגבירו את העניין. מצדדי גישה זאת עמלו על הכנת תוכניות לימודים באופן מקצועי, כולל חוברות לתלמיד ולמורה. בחוברות אלו מצויה הדרכה שיטתית ללימוד הנושאים כולל שאלות ומטלות לעבודה עצמית. אכן באסטרטגיה זאת מוקדשת תשומת לב מצומצמת יותר לרכישת מיומנויות ללימוד עצמי של כל חיבור מחיבורי התורה שבעל פה, אבל התלמיד רוכש מיומנויות ויכולת להתבונן על נושא באופן מקיף החל מהמקורות במקרא דרך ספרות חז"ל וספרות הפרשנות ועד ספרות הפסיקה המאוחרת.

ספרי הלימוד המומלצים בתוכנית הלימודים החדשה

בתוכנית הלימודים החדשה³³ ממליצים מחברי התוכנית כי בכתות א'–ג': אין לומדים מספר מקור, אלא מחוברות עבודה, ודפי עזר אמצעים נוספים שהמורה מכין לשיעור בכיתה. ... **כיתות ד-ו:** בשנים אלה יש ללמוד מספרי המקור. בתוכנית הלימודים המעודכנת, מופיע מיקוד הפרקים והסעיפים מתוך קיצור שולחן ערוך מקור חיים, אותם יש ללמוד...מסתבר, שבבתי ספר רבים לימדו מתוך קיצור מקור חיים, בשל העובדה שהוא מציין את הנהוג גם בקהילות אשכנז, וכן בשל העובדה ששפתו העברית בהירה יותר לתלמידים. ההמלצה היא ללמוד מקיצור מקור חיים, ואף ההפניה לפרקים וסעיפים היא לספר זה.

באשר לכתות הגבוהות יותר ממליצים מחברי התוכנית ללמוד מתוך הספר פניני הלכה לרב מלמד³⁴:

בחיובות הביניים בבתי ספר רבים מלמדים בשנים האחרונות דינים באמצעות סדרת הספרים פניני הלכה שחיבר הרב אליעזר מלמד. מורים ומורות דיווחו על למידה טובה ואיכותית בספרים אלו. הנושאים ההלכתיים כתובים בשפה ברורה ומובנת, יש הרחבה בהירה ומוסברת היטב, כולל הרקע והבסיס להלכה,

32 אייזנברג, תשמ"א, עמ' 84.

33 אתר המפמ"ר ראה לעיל הערה מספר 1.

34 שם.

והצד הרעיוני מחשבתו. יש בספרים התייחסות לשאלות אקטואליות וחדשות העולות על סדר היום האישי והציבורי, ויש גם התייחסות למנהגי העדות ולפסיקות השונות כמקובל בקהילות אשכנז וספרד. הספר פניני הלכה פשט במקומות רבים. לאור הניסיון החיובי שהצטבר בלימוד בספרים אלו, החליטה ועדת המקצוע לעדכן את תוכנית הלימודים כך שחומר הלימודים יהיה מסדרת הספרים פניני הלכה, והוא יהיה ספר המקור ממנו ילמדו בכיתות ז'-ט'. (גם בבחינות הבגרות במסלול תושבע"פ יהיו מקורות מתוך הספרים: פניני הלכה, עם מקורות מספרים נוספים).

ניתן להשתמש בספרים הנ"ל, המומלצים בתוכנית הלימודים הרשמית, וללמד לפי הגישות השונות. כל אחת מהגישות יכולה להכיל את השימוש בשני הספרים הנ"ל.

מתברר כי רוב המטרות המפורטות בתוכנית הלימודים, וכן רוב המיומנויות שיש להקנות לתלמידים בכל הכיתות, ניתנות להשגה על פי הגישות השונות. דהיינו: הגישות השונות יכולות לשמש כמדריך להוראה בדרך זאת או אחרת, ואין צורך לסמן גישה אחת ספציפית כדי להשיג את המטרות שנקבעו בתוכנית. רק לצורך הדוגמא המטרה הראשונה המסומנת בתוכנית היא המטרה הבאה: התלמיד ידע שחיים יהודיים שלמים מודרכים על פי ההלכה שהתעצבה והתגבשה במשך שנים רבות בכל העולם יהודי, ועל פי הבדלים בין עדות וקהילות בנושאים מסוימים³⁵.

מטרה זו עולה בקנה אחד עם רוב הגישות. אם זאת הגישה הרעיונית ואם זאת גישת הבקיאיות או גישת הלכה ומשנה. וכן על דרך זאת גם לגבי המיומנויות המסומנות בתוכנית, כמו למשל: "הכרת מושגי הלכה" או "הבנת טקסט הלכתי" או "השימוש בספרי פסיקה בני דורנו". ניתן להקנות את המיומנויות על פי רוב הגישות. האתגר הוא לבחור דרך הוראה מועדפת ונתיבים שיעוררו מוטיבציה חזקה אצל התלמידים. יש מקום לערוך בדיקה מדוקדקת ומפורטת לגבי כל מטרה ומטרה ולגבי כל מיומנות ומיומנות המסומנים בתוכנית, האם וכיצד יכולה כל גישה לקדם את התלמידים להשגת המטרות ולקניית המיומנויות. ועוד חזון למועד.